

Галина Наєнко

Лодзь, Лодзький Університет

Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УКРАЇНСЬКА РЕДАКЦІЯ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ В
ПАРАДИГМІ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Ukrainian redaction of the Church Slavonic language

from the perspective of modern linguistics¹

ABSTRACT: Since modern Slavic studies lack a uniform concept of the Ukrainian redaction of the Church Slavonic language, this article analyzes the major achievements of Ukrainian linguistics in the study of this phenomenon. Applying the method of linguistic historiography, the author describes the emergence of a national concept, according to which written sources – reflecting the features of the Ukrainian language from different periods of its formation – attest to the existence of a single Ukrainian redaction. The development of views on the Church Slavonic language is evidenced by the works of M. Maksymovych, I. Ohienko, G. Y. Shevelov, V. Nimchuk. Today different schools are primarily concerned with the quantitative interpretation of particular features of the Ukrainian redaction. Such an interpretation is largely premised on the 19th-century Russian philological tradition which does not take into consideration the historical differentiation of East Slavic. Burdened with problematic terms like *Russian*, such an approach stays in contrast with Ukrainian linguistics which accepts the existence of the Ukrainian redaction of Church Slavonic since the times of Kyivan Rus'.

KEYWORDS: Slavic, Church Slavonic, history of the Ukrainian language, Ukrainian redaction of Church Slavonic, Ukrainian linguistics

1. Вступ²

У сучасній славистиці немає єдиної концепції визначення ознак, хронології й функцій української редакції церковнослов'янської мови. Істотні розбіжності в переліку

¹ This article has been written under the research project financed by the National Science Centre (Poland). Decision number: DEC-2020/39/G/HS2/01652.

² За бібліографічні поради й проникливу критику першого варіанту статті дякую професору Андрію Даниленку.

редакцій констатуємо щодо періоду початків писемності в Київській Русі, дослідники якого можуть дотримуватися взаємовиключних поглядів.

Згідно з першим, української редакції церковнослов'янщини не існувало. Російські славісти визначають спадщину східних слов'ян у царині книгописання включно з церковнослов'янськими текстами невіддільно приналежною до російської культури й мови. Вважаючи *давньоруську мову* єдиною літературною в київському періоді XI — XIV століть, церковнослов'янський складник амальгамують до полістильової російської писемності. Натяк на українську мову зринає тільки при згадці про південно-західноруський різновид слов'янської мови (*юго-западнорусская разновидность славянского языка*) в час приєднання Південно-Західної Русі до Московської держави³. Оскільки Віталій Русанівський запропонував дзеркальну концепцію єдиної давньокиївської літературної мови, в якій старослов'янська мова, наближена до київського діалекту (= *церковнослов'янська мова південноруської редакції*), виконувала функції високого стилю, методологічні засади таких теорій слід вважати сумнівними⁴.

Другий підхід полягає в тому, що в період Київської Русі існувала єдина східнослов'янська редакція церковнослов'янської мови як історично приналежна усім трьом народам східних слов'ян. На диво невиразно про це йдеться в очікувано авторитетній енциклопедії «Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online». Автор статті «Church Slavic, Recensions of» Еліас Боунатіроу⁵ застосовує періодизацію Франтішека Мареша⁶, згідно з якою розрізняють протоцерковнослов'янську мову (стадія нульова), староцерковнослов'янську (перша стадія), середньоцерковнослов'янську (стадія друга), новоцерковнослов'янську (третя стадія) .

³ А. М. Камчатнов, *История русского литературного языка. XI — первая половина XIX века*: Учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. пед. учеб. заведений, Москва 2015, с.15. Про інші приклади присвоєння київської писемності: О. Тараненко, *Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем*, [у:] *Історія української мови: Хрестоматія*, Київ 1996, с. 280–286.

⁴ В.М. Русанівський, *Історія української літературної мови*, Київ 2001.

⁵ E.Bounatirou, *Church Slavic, Recensions of*, [in:] *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*, Editor-in-Chief Marc L. Greenberg. Consulted online on 11 November 2021 <http://dx.doi.org/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_032050>

⁶ F.W. Mareš, *An anthology of Church Slavonic texts of western (Czech) origin: With an outline of Czech-Church Slavonic language and literature and with a selected Bibliography*, Munich 1979.

F.V. Mareš, *Die neukirchenslavische Sprache des russischen Typus und ihr Schriftsystem*. In: Gil'tebrandt, Petr A., *Spravočnyj i ob"jasnitel'nyj slovar' k Novomu Zavetu*. Munich 1988, с. v–xxxvii.

Саме мова середньоцерковнослов'янської, другої стадії (від 1100 року), насичена місцевими специфічними особливостями й інноваціями, постає в єдності російської [в оригіналі – *Russian* – Г.Н.], сербської й середньоболгарської редакції. Е. Боунатіроу наголошує на динамічному зв'язку редакцій з попередніми стадіями, інакше кажучи, джерела, створені до 1100 року й пізніше, можуть бути інформативними щодо ознак мови попередніх періодів. Прикладом може бути Остромирове євангеліє як взірець російської [руської? – Г.Н.] редакції.

Згідно з Е.Боунатіроу, російська (*Russian*) редакція охоплює тексти східнослов'янського, тобто російського, українського й білоруського походження. З-поміж її ознак він називає графічне відображення втрати праслов'янських носових голосних *ѣ, *ѡ, передачу PSI *dj як ž тощо.

Наводячи приклади з Архангельського євангелія 1092 р. за описами Єфимія Карського, Е. Боунатіроу ігнорує питання про ознаки й час появи української редакції. Його інтерпретація також ускладнена умовністю термінології англійською мовою – відсутністю розмежування понять *руський* і *російський*, що передаються однією лексемою *Russian*, яка всупереч логіці позначає водночас родове й видове поняття (Пор. проте зауваження Віктора Марковича Живова про те, що *російський* (*русский* – Г.Н.) не може бути потрактований як прикметник від *Русь*, а тому в англословній літературі вживається також і позначення *Rusian* чи навіть *Rus'ian* як прикметник від *Rus'*, протиставленого прикметнику *Russian* як позначенню російської мови⁷).

Погляди, викладені в цій енциклопедичній статті, контрастують із прийнятими й розвинутими в українському мовознавстві відомостями про походження й хронологічні межі української редакції церковнослов'янської мови.

Українська школа у світовій славістиці представлена обмежено, тому виникає потреба розглянути в пропоновній розвідці аспекти вивчення української редакції церковнослов'янської мови. Наш виклад структурований у такий спосіб. У параграфі 2 я аналізую поширені в різних національних школах принципи опису редакцій, а також, на які історико-лінгвістичні концепції вони орієнтуються. Передусім потребують опису витоки національно-української концепції історії української мови, про що йдеться у параграфі 3. Тут розглянуто праці основоположників історичного мовознавства XIX століття, досягнення XX століття (3.1.), окремий параграф присвячено концепції Юрія

⁷ В.М. Живов, *История языка русской письменности*: В 2 томах, Том I, Москва 2017, с. 78.

Шевельова (3.2.). У висновках (параграф 4) я вказую на можливі причини розбіжностей української й світової славістики у цій царині.

2. Концепція східнослов'янської мови й традиції опису редакцій церковнослов'янської мови

Треба зазначити, що наведена у параграфі 1 періодизація цілком традиційна.

Скажімо, для *середньоболгарського* періоду Вацлав Вондрак розрізняв такі групи пам'яток, які, на його думку, за мовними особливостями відбивали відповідні варіанти побутування церковнослов'янської мови: (1) болгарські пам'ятки, (2) сербсько-хорватські пам'ятки, (3) російські пам'ятки (*die russisch-kirchenslavische Denkmäler*) і (4) «богемські» пам'ятки⁸. Теорія Августа Лескіна вкладалася у традиційну схему розвитку церковнослов'янської мови, яка після XI століття, мовляв, почала варіюватися й набувати ознак окремих різновидів, як-от (1) болгарського, (2) сербсько-хорватського, (3) російського⁹. Класифікація А. Лескіна була, певно, відкрита й могла увібрати в себе і «богемський» різновид церковнослов'янської мови. Поминаючи дискусії щодо термінологічних особливостей глтоніма «російський», який у німецькій традиції тлумачиться розмито й недиференційовано, можемо зазначити, що «російський» різновид був закритий для інших східнослов'янських «варіацій» навіть пізнішої доби. Далі середньої доби німецькі славісти не заглядали, а славісти інших національних шкіл, які перебували під впливом німецької традиції, дозволяли собі мінімальні відхилення від усталеної класифікації, в якій мав місце східнослов'янський варіант церковнослов'янської мови. Для прикладу, у своїй відомій граматиці церковнослов'янської мови Йосип Хамм вирізняє східнослов'янський варіант поруч із болгарсько-македонським, сербським і хорватським варіантами церковнослов'янської мови¹⁰.

Французька школа, яка орієнтується сьогодні на класичну працю Андре Вайана¹¹, так само не бере до уваги можливі відмінності у церковнослов'янській мові східних слов'ян на відміну від церковнослов'янської мови інших слов'ян, які використовують

⁸ W.Vondrák, *Altkirchenslavische Grammatik*, 2nd. ed., Berlin 1912, p.43–48.

⁹ A. Leskien, *Handbuch der altpulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Grammatik–Texte–Glossar*. 7th ed. Heidelberg 1955, p.VI.

¹⁰ J. Hamm, *Staroslavenska Gramatika*, Zagreb 1958.

¹¹ A.Vaillant, *Manuel du vieux slave*, vol. 1: *Grammaire*. vol. 2: *Textes et glossaire*, Paris 1948.

цю мову в літургії¹². На загал, на відміну від інших шкіл, зокрема англо-саксонської, теоретичні позиції французьких мовознавців є найбільш розмитими й невизначеними.

Дарма шукати українську редакцію в працях із історії й культури слов'ян італійських авторів.¹³

З-поміж англомовних авторів Александер М. Шенкер¹⁴ подав, можливо, найдокладнішу класифікацію варіантів церковнослов'янської мови, які в цілому відповідають російським класифікаціям:

- (1) Болгарський і македонський ізводи
- (2) Сербський і хорватський ізводи
- (3) Чеський (західнослов'янський) ізвод
- (4) Російський ізвод.

Цікаво, що у наведеній класифікації є підсистеми мікро-ізводів, адже автор розрізняє як болгарський із македонським ізводами, так і сербський із хорватським варіантами.

Для російського ізводу характерний мікс (*mix*) східнослов'янських і церковнослов'янських (південно-слов'янських) особливостей, це лише ознаки фонетичні:

(а) деназалізація носових PSl ϵ φ у східнослов'янській, яким відповідають $\ddot{a}$, u , як наслідок варіативні написання з плутаннями юсів і літер ѣ , оу , ю : *ѣзыкѣ*, *пѣть*, *моужоу*, *мѣжа*, *моужю*, *мѣжѣ*;

(b) PSl $\#ju$ > східнослов'янське $\#u$, що вживалися водночас: *югѣ*, *оугѣ*;

(c) PSl $\#je$ > східнослов'янське $\#o$, що вживалися водночас: *ѣдинѣ*, *одинѣ*;

(d) PSl $\#äRC$ > східнослов'янське $\#RoC$: *рабѣ*, *робѣ*;

(e) PSl $CR_{\circ}C$, $CR_{\circ}C$ > східнослов'янське $CъRC$, $CъRC$, що вживалися обіч із болгарським церковнослов'янським $CRъC$, $CRъC$ або зрідка $CъRъC$ $CъRъC$ (друге повноголосся): *търгѣ*, *тръгѣ*, *търъгѣ*;

¹² C.le Feuvre, *Le vieux slave*, Leuven, Paris 2009, p. 5, 16–19.

¹³ M.Garzaniti. *Gli slavi. Storia, cultura e lingue dale origini ai nostril giorni*. Roma, 2019, p. 188-189.

¹⁴ A.Schenker, *The Dawn of Slavic. An Introduction to Slavic Philology*, New haven and London, 1995, p.191–193.

(f) PSI CerC > CereC, інколи також CreC: *дрѣво, древо, дєрево*;

(g) PSI CorC > CogoC:, інколи також CraC: *градъ, городъ*;

(h) PSI CelC > ColoC, поряд із південнослов'янським рефлексом CraC: *млѣко, млеко, молоко*;

(i) PSI ColC > ColoC поряд із південнослов'янським рефлексом ClaC: *глава, голова*;

(j) PSI tj > č, що відповідає болгарському старослов'янському щ, тому *свѣча* або *свѣща*.¹⁵

Саме через це постає питання, чому і на яких (мовних) підставах автор не запропонував схожого розрізнення для «російського» ізводу, як-от: український і російський ізводи або «рутенський» (українсько-білоруський) і російський ізводи.

Поширені в російському мовознавстві твердження про єдність східнослов'янської редакції¹⁶, мабуть навіть самим ученим здаються непереконливими, інколи їх слід доводити, і тут доказами постають хіба що припущення дослідника, пор. у В.Живова: «Можна вважати [письмівка моя – Г.Н.], що різні ізводи церковнослов'янської сприймалися східнослов'янськими книжниками як варіанти єдиної книжної мови, і при цьому варіативність норм, з якими стикалися книжники на Русі, була стимулом для їх переробки...»¹⁷

Існує проте й обережне припущення, що східнослов'янська редакція не була єдиною, а всередині її конче необхідно розрізняти регіональні – київські й новгородські – правила узусу. Гельмут Кайперт у теоретичному огляді «Церковнослов'янська мова: коло понять» слідом за Ніколіною Трунте вказує, що в переліку редакцій часу після працерковнослов'янської окреме місце посідають східнослов'янські редакції з центрами Київ, Галич, Новгород і Псков, пізніше – Москва, а в (Південно-) Західній Русі – Волинь із центрами у Львові й Вільно (Вільнюсі).¹⁸ Проте жодні етнічномовні ознаки цих редакцій, зокрема київської, Г.Кайперт у згаданій праці не визначає.

¹⁵ A.Schenker, *The Dawn of Slavic...*, p. 192.

¹⁶ Л.Л.Касаткин, *Церковнославянский язык*, [в:] *Русский язык. Энциклопедия*, Москва 1997, с.615-616; детально про російську концепцію: Кайперт Г., *Церковнославянский язык: круг понятий*, «Slověne» 2017, № 1, с.8 – 75.

¹⁷ В.М. Живов, *История...*, с.96.

¹⁸ Г. Кайперт, *Церковнославянский язык...*, с. 36.

Трапляються й визнання того, що українська редакція існувала, проте лише з XIV ст. Автори енциклопедії «Языки мира. Славянские языки» пропонують XI – XIV століттям датувати давній період з моравсько-чеським, хорватським, болгаро-македонським, сербським і російським (давньоруським, східнослов'янським) [в оригіналі - *русским (древнерусским, восточнославянским)* – Г.Н.] ізводами. Однозначно розтлумачити чи перекласти термін *русский* в цьому контексті не вдається з огляду на його полісемію й історичну змінність семантики¹⁹.

Обережно визнаючи територіальні відмінності між пам'ятками, де частково відображаються місцеві риси, як от новгородське цокання, Адам Євгенович Супрун і Олександр Михайлович Молдаван все ж наголошують на єдності лінгвістичних норм на всій східнослов'янській території. З-поміж орфографічних ознак вони вважають важливими ті ж самі, що вказав А.Шенкер, додаючи лише декілька морфологічних: закінчення Орудного відмінка однини *-ьмь*, *-ьмь* (пор. *-омь*, *-емь* в старослов'янських пам'ятках) та інші²⁰.

У середньому періоді XIV – XV ст., часу поширення ідей Тирновської книжної школи й реформи Евфимія, дослідники виокремлюють ізводи

- (1) болгарський,
- (2) сербський,
- (3) російський (московський),

(4) українсько-білоруський, що продовжував давньоруську традицію в південно-західних областях східнослов'янських територій. А проте навіть такі пізні видання, як от Граматики Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького, словник Памва Беринди тут названо східнослов'янськими²¹. Не вдаючися до деталей щодо вразливості терміна *українсько-білоруський*²², відзначимо, що лінгвістичних чи соціолінгвістичних відомостей про цю редакцію автори не пропонують.

¹⁹ A.Danylenko, *On the names of Ruthenia in early modern Poland-Lithuania*, [in:] *Essays in the History of Languages and Linguistics. Dedicated to Marek Stachowski on the occasion of his 60th birthday*, Kraków 2017, pp. 161–173.

²⁰ А.Е. Супрун, А.М. Молдован, *Старославянский и церковнославянский язык*, [в:] *Языки мира: Славянские языки*, Москва 2005, с. 30, 38 – 39.

²¹ Там само, с.33.

²² Детально про назви такого типу: A.Danylenko, *On the Name(s) of the Prostaja Mova in the Polish–Lithuanian Commonwealth*, “*Studia Slavica Hungarica*” 2006, 51/1–2, p. 97–121.

У сучасних працях можна натрапити й на дещо змодифіковану термінологію, наприклад, Албена Стаменова правильно припускає, що паралельно з російською формувалася й *українська церковнослов'янська* XIV–XVII ст.²³ Її висновок про те, що певні фонетичні характеристики української вимови, а саме *ѣ* як [i] та [г] як [h] сформувалися в церковнослов'янській мові до кінця XVII ст., видається надто інерційним, так само й тлумачення процесів формування східнослов'янських народностей у XIV – XVII ст., коли всі східнослов'янські мови, мовляв, розвивали свої риси, відмінні від їх давньосхіднослов'янського стану.²⁴

Інерційну концепцію єдиної східнослов'янської редакції простежуємо і в працях українських науковців: в енциклопедичній розвідці Василь Німчук постулював, що церковнослов'янська мова виникла на основі старослов'янської під впливом живомовних середовищ народів, що нею користувалися, проте окремі редакції почали формуватися ще з IX століття: (1) болгарська, (2) македонська, (3) сербська, (4) східнослов'янська з українською й російською підредакціями, (5) хорватська, (6) чеська (глаголична) та (7) румунська. Як і годиться, мову граматики Мелетія Смотрицького він теж назвав українсько-східнослов'янською.

Динамічний характер східнослов'янської редакції В.Німчук пов'язав із проявами її окремих ознак: в XI столітті – це свідчення втрати носових, написання *ѣр*, *ѣл* тощо, ж замість *жд*. Від середини XII століття відбулося прояснення сильних зредукованих. Від кінця XII століття з'являється написання *ѣ* на місці *е* (новий *ѣ*). В цей час *ѣ* уже вимовляли як *i*, а також у вимові поширений був голосний *и*. Уже з XII ст. київська орфоепія зі збереженням твердості приголосних перед *е*, *и* та гортанна вимова *г* поширилася і на російську редакцію церковнослов'янської мови, зберігаючись аж до XIX століття, зокрема в практиці старообрядців²⁵. Отже, виразно окреслену за фонетичними ознаками українську редакцію церковнослов'янської мови він воліє визнавати з кінця XII століття.

²³ А. Стаменова, *История лексических древнеболгаризмов в украинском литературном языке*, София 2017, с. 34 – 35.

²⁴ З цього приводу нагадаємо заувагу Олега Миколайовича Трубачова щодо реконструкції Андрієм Анатолійовичем Залізником давньоновгородського діалекту: «зараз не варто змагатися з концепцією пра-східнослов'янської мови як генетично монолітної[...] Адже так нині, мабуть, ніхто вже активно не думає» (див.: Олег Н.Трубачев, *Из истории и лингвистической географии восточнославянского распространения*, «Южнославянский филолог» 2000, LVI, s.1258 - 1279).

²⁵ В.В.Німчук, *Церковнослов'янська мова*, [у]: *Українська мова: Енциклопедія*, Київ 2004, с.782-784.

Отже, сучасні славісти або оминають питання про українську редакцію церковнослов'янської мови, або визнають її появу з XIV століття, що випливає з інерції концепції східнослов'янської редакції церковнослов'янської мови як спільної й єдиної для східнослов'янських народів. Вживання постколоніальних термінів на зразок *юго-западно-русская редакция*, маніпулювання із терміном *Russian* – тому підтвердження. Спроба заявити про початки української редакції з XII століття пов'язана з пошуками визначальних ознак української мови, з-поміж яких і досі, як у часи Олексія Івановича Соболевського, найважливішою вважають вимову [i] на місці ѣ. Проте єдиної матриці визначення сукупності необхідних, регулярних або статистично значущих ознак редакцій поки що не запропоновано.

3. Українська концепція церковнослов'янської мови

У цьому підрозділі зосереджуємося на особливостях формування національної української концепції церковнослов'янської мови. Для цього детальніше розглянемо позицію дослідників, які працювали в ділянці порівняльно-історичного мовознавства.

3.1. Розуміння української редакції церковнослов'янської мови у працях Михайла Максимовича, Івана Огієнка, Василя Німчука.

Зародження концепції української редакції церковнослов'янської мови слід констатувати вже в перших полемічних листах Михайла Олександровича Максимовича, який у суперечці з Михайлом Петровичем Погодіним розмежовував церковнослов'янські й народні елементи у відомих йому джерелах Київської Русі, визначав мову літописів як церковнослов'янську з домішками народної південноруської за київським наріччям (*народного южно-русского языка по его киевскому наречию*)²⁶, також окреслював функції церковнослов'янщини:

Для Нестора і його послідовників церковна мова була вже не мертвою, а живою мовою, засвоюваною з дитинства, разом із народною мовою південно-руською, що вона в їхніх писаннях і входила вільно в основу церковно-слов'янську, як це ми бачимо і в «Руській правді», і в «Пісні о Полку Ігоревім»²⁷.

Пафос праць М. Максимовича полягав у тому, що ті самі ознаки, які Петро Олексійович Лавровський визначав як приналежні до пізнішого малоросійського

²⁶ М.О. Максимович, *К истории малорусского языка (Филологические письма к Погодину)*, [в]: *Київъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори*, Київ 1994, с.375.

²⁷ Там само, с. 377.

наріччя, він продемонстрував у списках київських пам'яток. На його переконання, в Несторових літописах, в «Слові о полку Ігоревім», під нашаруваннями великоросійських рис, що з'явилися при переписуванні пізнішого часу, вціліли явні сліди давнішого, дотатарського малоросійського наріччя, притаманні давнім оригіналам²⁸. Він демонструє приклади змішування *в-у* в Збірнику 1073 року – *вселенная – уселеная*, форми *изыйде- прийшоль*, змішування *и з ы*, втрату *ть* в 3 особі дієслів (княгині наша *хоче* за ваш князь), втрати родового розмежування в прикметниках у множині на відміну від церковнослов'янської, де розрізнення зберігалось, форми наказ. способу на *–ить* замість *–ите*, і, звичайно, плутання *ѣ* та *і*, збереження м'якості кінцевого *ц*: *цариця*, збереження чергування в непрямих відмінках іменників *на порозѣ, по дорозѣ*, утримання Кличного відмінка, варіантність закінчень Давального відмінка *-ови, -еви* – і *-у-ю* в іменниках чоловічого роду, – сукупно вони дали переконливу картину присутності малоросійського наріччя в давній південноруській писемності²⁹. Прикметно, що М.Максимович вживав також і термін *древне-русский* як синонім до *южно-русский* (письменность), слідом за Павлом Шафариком вбачав сліди малоросійських форм і в Збірниках 1073 і 1076 років.

Свого часу Юрій Шевельов констатував хвилеподібний характер присутності церковнослов'янського складника в українській літературній мові³⁰. Подібним чином і в українських мовознавців інтерес до церковнослов'янської мови то посилювався, то майже зникав. Істотну роль тут відіграли дискусії XIX – XX століть щодо формування нової літературної мови на верникулярних засадах. Погляди українських інтелектуалів варіювалися на шкалі від прийняття церковнослов'янського компонента до його «відштовхування», що зродилося після переймання московитами отої «південно-західної» церковнослов'янщини. Наприклад, Пантелеймон Куліш вважав, що при перекладі Святого Письма варто брати до уваги питомі форми, суголосні старослов'янській, що «болгарщина» краще, ніж польщизна нашої мови³¹. З іншого боку, він ганив її як мову реакційної, мовляв, схоластики, мову церковну, судову, панську,

²⁸ М.А.Максимович, *Новые письма к М.П. Погодину. О старобытности малороссийского наречия*, Москва 1863, с. 23.

²⁹ Там само, с. 28.

³⁰ Шерех Ю., *Невіддільна спадщина (кілька слів про українські церковнослов'янізми)*, «Єдиними устами»: Бюлетень Інституту Богословської термінології та Перекладів, 1998, № 2. С.1 – 5 (Передрук із паризького журналу «Україна» 1950, Ч.3.)

³¹ А.Даниленко, *Про мову Куліша і Куліш про мову*, «Збірник Харківського історико-філологічного товариства» 2019, т.16, с.84 – 85.

чужу ширій народній мові³². Іван Франко оцінював її як перешкоду розвитку народної мови, згадаймо бодай його хрестоматійний вислів: жива мова у писаннях Івана Вишенського поставала, «виломлюючися з пут церковщини». Утвердження нової літературної мови передбачало, за переконаннями її поборників, відмову від церковнослов'янських слів навіть у царині термінології, як наголошував Іван Нечуй-Левицький, обстоюючи «язык сільської баби». Та й ішлося їм передусім про реконструкцію давнього стану української мови, її присутність між давніми післяпраслов'янськими діалектами, як от Агатангелу Кримському:

Писано ці книги чужою, церковно-слов'янською (болгарською) мовою. Тільки ж писарі малоруські нехотячи робили описки в душі своєї живої мови і, через це, ми з-під церковно-слов'янської кори виловлюємо загальні зариси південно-руської мови, якою говорили люди в літописній київській великокнязівській державі³³.

Найбільш послідовно національна концепція репрезентована у доробку Івана Огієнка. Підстави вважати усю писемність, створену на теренах України, українською, він мав з огляду на загальнокультурологічні, географічні принципи й націєтворчі функції літературно-писемної мови. У вагомому переліку його досліджень власне церковнослов'янської проблематики³⁴ багатотомна «Історія церковно-слов'янської мови» посідає чільне місце. З 1926 до 1929 він видав шість томів цієї праці, запланованої як енциклопедичне й навчально-ілюстративне підґрунтя для викладання цього курсу в Варшавському університеті³⁵. За І. Огієнком, переписані пам'ятки X-XI століть з внесеними до них ознаками місцевих діалектів, поділені на

ізводи або рецензії – маємо ізвод болгарський, сербський чи хорватський, словінський, чеський, моравський, київський і новгородський. Викинувши з пам'ятки місцеві ознаки, маємо «чисту» старо-слов'янську мову первісного оригіналу³⁶.

³² П. Куліш, *Дві мови, книжня і народня*, «Україна» 1914, кн. 3, с. 22–34.

³³ А.Кримський, *Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася*, [у]: О.Шахматов, А.Кримський, *Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII в.в.*, Київ 1922, с.97.

³⁴ М.В. Скаб, *Церковнослов'янська мова української редакції: посібник*, Чернівці 2020, с. 289 – 291.

³⁵ І.Огієнко, *Історія церковнослов'янської мови*. Т. I: *Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія*. Ч.I, Варшава 1927, Т.II: *Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія*. Ч.II, Варшава 1928, Т. IV: *Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян*, Варшава 1927; Т.V: *Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків: історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знімків з пам'яток з кирилівською транскрипцією*. Варшава, 1929, Т.VI: *Фонетика церковно-слов'янської мови*, Варшава 1927; Т.X: *Слов'янська палеографія. Paleografia cyrylicka*. Варшава, 1928.

³⁶ І.Огієнко, *Історія церковно-слов'янської мови*, Том V, Варшава, 1929, с. 7.

У підрозділі «Старослов'янські пам'ятки української редакції» він характеризує мову київських джерел, зокрема про Збірник 1076 року пише: «в мові цього Збірника сильно відбилася жива київська говірка XI віку»³⁷, про Реймське євангеліє: «пам'ятка українського походження»³⁸. Список Слів Григорія Богослова визначає в унісон з тими авторами, які називали її червоноруською або південно-галицькою (Кримський), або посталою на окраїнах Закарпатської України-Руси, де етнічні території сусідять з чесько-словацькою й польською (Колесса), або навіть вважає, що нібито польські елементи слід вважати приналежними до тих, що їх мала з доісторичних часів українська³⁹.

Безпосереднім продовженням концепції І. Огієнка слід вважати засади відбору джерел, застосовані в пізніх працях В. Німчука, а саме в «Хрестоматії з історії української мови»; тут до українських він недвозначно зарахував усі відомі церковнослов'янські тексти київського чи чернігівського походження: написи на монетах Володимира й Ярослава, графіті Софії Київської, напис на корчазі X століття і на мечі XI століття, не кажучи вже про такі значущі твори як «Слово о законі і благодаті» Іларіона, Остромирове євангеліє й Збірники 1073 і 1076 рр., так само як Архангельське й Мстиславове євангеліє тощо. Узагальнюючи, він констатував присутність українських елементів у старослов'янських текстах, переписаних, перекладених або створених у Київській Русі⁴⁰.

Сучасні українські мовознавці послідовно й практично одностайно в теоретичних розшуках спираються на праці І. Огієнка. Наприклад, розвиваючи його ідеї, Марія Скабщойно пропонує поділяти історію церковнослов'янської мови на такі періоди:

- (1) *давній (кирило-мефодіївський)* – від середини IX–XI ст., *давноцерковнослов'янська мова*;
- (2) *середньочерковнослов'янську* мову визначає для трьох відповідних періодів: *старий український (давнокиївський)* період (XII – перша половина XIV ст.) – онароднення церковнослов'янської мови. Київські пам'ятки XI ст., на її переконання, до української редакції не належать. Як і І.Огієнко, визначає період *південнослов'янський*: вживання цього терміна порушує логіку й

³⁷ І.Огієнко, *Історія...*, с. 124.

³⁸ Там само, с. 149.

³⁹ Там само, с. 171.

⁴⁰ В.Німчук, *Хрестоматія з історії української мови X - XIII ст.*, Київ- Житомир 2015, с. 12 – 13.

вносить методологічну плутанину, оскільки український ізвод не може бути південнослов'янським онтологічно: коректніше позначати час виправлень, справи й впливу євтимієвої реформи як період другого південнослов'янського впливу. *Середній український (києво-могилянський)* період названо так із метою вказати на визначну роль київського освітнього осередку на розвиток церковнослов'янської мови у XVI – XVII ст.

(3) *Новоцерковнослов'янську* мову М.Скаб розглядає впродовж двох періодів: *московського* (XVIII - до 20-х років XX ст.), часу посиленої русифікації церковнослов'янської мови, і *нового українського періоду* (з 20-х років XX ст. до XXI ст.) – відновлення українського варіанту, що поступово набирає обертів⁴¹.

3.2. Концепція церковнослов'янської мови Юрія Шевельова

Дещо відмінною постає концепція Юрія Шевельова щодо «лінгвістичного демократизму», закладеного діяльністю Кирила й Мефодія, спрямованою на просвітництво слов'ян, які хотіли служити літургію зрозумілою мовою. Він запропонував тлумачити розвиток місцевих редакцій церковнослов'янщини посутньо внутрішньою ознакою кирило-мефодіївської традиції, яка власне й починалася з простої, зрозумілої писемної мови. Розвиваючи цю думку, Андрій Даниленко виокремив три раунди демократизації високих стилів літературної української мови, починаючи від перших несміливих спроб перекладу Святого Письма, а саме Пересопницького євангелія (1556-1561), простою мовою (книжною українською), до перекладів XIX століття і сучасного стану⁴².

Методологічно вивершену концепцію історії української мови Ю.Шевельов взорує на застосуванні єдиного терміна *українська* до всіх періодів її розвитку. Орфографічні ознаки церковнослов'янських джерел стають підґрунтям для реконструкції фонологічної системи давньоукраїнських діалектів : за його висновками, на період постання писемності Полісся характеризувалося збереженням *kv перед ě₂, збереженням sk, переходом *ę в е в ненаголошених складах, зміною *ž на ž, *ea на о перед голосними заднього ряду, збереженням ie як рефлексу *ě, тоді як Галичина не знала цих змін, окрім *ě на ie з подальшою монофтонгізацією, наслідком чого став ē⁴³. Водночас

⁴¹ М.Скаб, *Церковнослов'янська мова...*, с. 134.

⁴² A. Danylenko, *Constantine and Methodius, "foolish Rus'", and the vagaries of literary Ukrainian*, [in:] *Old Church Slavonic Heritage in Slavonic and Other Languages*, Praha 2021, pp. 31-33.

⁴³G. Y. Shevelov , *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg 1979, p. 208

він цілком впевнено вважає, що українські з походження церковнослов'янські тексти легко відрізнити від давніх білоруських і тим паче давніх російських за такими написаннями: в основному правильне вживання *ѣ*, крім кореня *телес-*, написання *жч* на місці *zđj, zgj*, плутання *ѡ-* з *и-* перед приголосним на початку складу, ствердіння *г'* (у києво-поліських текстах), *sk* перед *ѣ*, вживання лише *и* після *г к х* у київських текстах щойно з 1125 року майже сто років (на російських землях ця риса постала в кінці XIII століття). Власне київські написання окремих слів: *къде, съде, скърбѣ, золоба*.

Крім того, у київських текстах є риси, що частіше трапляються, ніж у російських: тенденція до переходу *ь* та *ѣ* в *і* та *у*, якщо наступне слово, не відокремлене паузою, починається з *ј*, частіше, ніж у давньоросійських текстах, позначення м'якості *л', п'*. З 1164 р. прикметним стає вживання нового *ѣ*, певні специфічні ознаки мають і новгородські й псковські тексти⁴⁴.

Критикуючи концепцію Ю.Шевельова, Роман Миколайович Кривко зауважив, що той, мовляв, «не навів жодних даних для роз'яснення спільноукраїнського характеру «нового *ѣ*», і в який період історії української мови це відбулося⁴⁵. Насправді висновки обох дослідників суголосні: Ю.Шевельов твердить, що зміна артикуляції *е* почалася ще в протоукраїнські часи відразу після постання повноголосся, тобто в X столітті, а по суті являла собою алофонічне звуження *е* перед майбутнім слабким *ь*⁴⁶. Узагальнення Р.Кривка про те, що віднайдені ним фіксації нового *ѣ* дають підстави на пів століття поглибити абсолютну хронологію цього явища і визнати, що це інновація мала центром київський ареал⁴⁷, збігаються з висновками Ю.Шевельова, котрий розвинув аргументи Олександра Потебні й Миколи Сергійовича Трубецького щодо відносної хронології явищ повноголосся й знеголошення єрів.

Пропонуючи свою концепцію історії української літературної мови, Ю.Шевельов неодноразово підкреслював, що церковнослов'янщина є її органічним складником, джерелом абстрактної й термінологіки; а проте в радянський період насичення української мови церковнослов'янськими була одним із механізмів російщення, ба навіть спроб змінити типологічну будову літературної мови⁴⁸.

⁴⁴ G. Y. Shevelov, A Historical Phonology..., p.217.

⁴⁵ Р.Кривко, *Очерки языка древних церковнославянских рукописей*, Москва 2015, с. 49.

⁴⁶ Georg Y. Shevelov, A Historical Phonology..., p.316.

⁴⁷ В.Кривко, *Очерки...*, с.50.

⁴⁸ К.Каруник, *Юрій Шевельов як дослідник української мови: дис...канд. філол. н.*, Харків 2019, с. 101.

Стверджуючи, що історія українських літературних мов мала уривчасту природу, він постулював вживання кількох різновидів церковнослов'янської мови.

Обмежений, кон'єктурний характер доступного до вивчення матеріалу періоду Київської Русі передбачає, на думку Ю. Шевельова, можливість для вибудовування декількох схем, а всі питання можна вважати похідними від одного: щодо широти й глибини народної освіти, сучасні уявлення й думки про яку істотно перебільшені⁴⁹. Відтак позиція Ю. Шевельова стає більш зрозумілою, адже замість *літературна* він надавав перевагу терміну *стандартна* мова.

На його переконання, за давньоукраїнської доби 988 – 1387 р. вживалася церковнослов'янська мова болгарської редакції, з елементами східнослов'янськими, зокрема й українськими; за ранньосередньоукраїнської доби 1387 – 1569 співіснували *словенороська* мови та церковнослов'янська в Євтимієвій редакції (з 1420 р.) ; за середньоукраїнської доби 1569 – 1709 – церковнослов'янська мова Мелетієвої редакції, *простая мова* та польська. Надалі церковнослов'янська втратила своє значення, бо за пізньосередньоукраїнської доби 1709 – 1818 вживалися російська мова та *простая мова*, а новоукраїнська доба від 1818 р. позначена функціонуванням сучасної української літературної мови⁵⁰.

У середньоукраїнському періоді на розвиток писемності впливали послідовно виниклі три тенденції: (1) Занепад освіти й зменшення кількості писемних джерел, істотний вплив говірних рис, а саме з найспокійніших північно-західних земель: берестейщини й північної Волині, деякі з джерел загалом зазнають більшого впливу білоруської говірної мови; (2) Впровадження нових засад із проникненням болгарського впливу; (3) Нарешті, з поширенням (чи впливом) Реформації з'явилося прагнення зробити мову писемності зрозумілою міщанинові й шляхтичеві, «одемократичення» текстів⁵¹.

Наступний етап відродження церковнослов'янської мови розпочався в 70-х роках XVI ст. з діяльністю гуртка перекладачів втікача з Москви Андрія Курбського в Ковелі. Це була, на думку Ю.Шевельова, відповідь на претензії поляків щодо вищості латини, нібито єдиної мови, здатної до передачі складних богословських і філософських понять.

⁴⁹ G. Y. Shevelov, *Несколько замечаний о грамоте 1130 года и несколько суждений о языковой ситуации Киевской Руси*, «Russian linguistics» 1987, № 11, pp. 175, 179.

⁵⁰ К.Каруник, *Ю.Шевельов як дослідник...*, с. 175; Georg Y. Shevelov, *A Historical Phonology...* p. 394.

⁵¹ G. Y. Shevelov, *A Historical Phonology...* p. 393-397.

Зорієнтована на греку, оновлена церковнослов'янська представлена такими важливими джерелами як Острозька біблія, граматики Лаврентія Зизанія й Мелетія Смотрицького, згодом – словники Памва Беринди, Єпифанія Славинецького, Єпифанія Славинецького й Арсенія Корецького-Сатановського. Попри те, що вона призначена була для усунення безладу в богослужбі й зорієнтована на всіх (крім поляків!) слов'ян, mimoхіть ця нова церковнослов'янська увібрала українські риси в ділянці фонології, морфології, словництва й особливо наголосу. Цей унормований Смотрицьким варіант поширився по Україні, але ж на практиці його дотримувано по-різному, тому «в тогочасному письменстві можна віднайти всю гаму відтінків і переходів від мелетіївської церковнослов'янської до простої мови»⁵².

4. Висновки

Як засвідчує запропонований огляд, у сучасній славистиці поширені інтерпретації щодо кількості й ознак редакцій церковнослов'янської мови інерційного характеру, переважно успадковані з російської школи або досліджень авторів XIX століття, у яких питання щодо можливої диференціації східнослов'янської мовної спадщини не ставилося. Таке становище, ускладнене вживанням багатозначних термінів на зразок *Russian*, різко контрастує з закоріненими в українській лінгвістиці постулатами щодо існування української редакції церковнослов'янської мови з часів постання писемності в Київській Русі. Стає очевидним, що належність пам'ятки до української редакції пов'язують передусім із етнічною територією її створення, і, як показано в параграфі 3, таких позицій дотримуються найавторитетніші українські лінгвісти.

Як впливає зі сказаного, у визначенні редакцій лінгвісти орієнтуються на характеристики фонетико-орфографічних і орфоепічних рис, але єдиної матриці опису сукупності необхідних, регулярних або статистично значущих ознак редакцій поки що не запропоновано. Переважно дослідники фіксують ознаки, відмінні від норми старослов'янської, здебільшого спільні для всіх східнослов'янських мов, тому ж існують істотні розбіжності щодо хронології української редакції: з IX, XII, XIV століття. Напевно, недоступність оригіналів джерел, тривало поширювані сумніви щодо існування української мови у період до XIV століття призвели до того, що в цій ділянці українське мовознавство має фрагментарні й нерівномірні результати.

⁵² G. Y. Shevelov, *A Historical Phonology...*, p. 568-570.

Це пов'язано не тільки з драматичними перервами в його історії, репресіями учених, їхньою вимушеною еміграцією, але й тим, що за мовної політики Російської імперії й згодом Радянського Союзу інтереси мовознавців були спрямовані переважно на відстоювання самого факту існування української мови, нормування й кодифікацію правил сучасної літературної мови. Тому історики вивчали передусім мову світських пам'яток, з відображенням різних історичних стадій мови, зорієнтованої на говірні ресурси: спочатку *руською простою*, згодом книжною українською. Значення церковнослов'янського складника в історії української культури ще й досі далеке від повного висвітлення.

Найважливіші досягнення українського мовознавства в ділянках видання й дослідження церковнослов'янської мови, напевно, потребують подальших розшуків і узагальнень.

References

Bounatirou E., *Church Slavic, Recensions of*, [in:] *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*, Editor-in-Chief Marc L. Greenberg. Consulted online on 11 November 2021 http://dx.doi.org/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_032050

Danylenko A., *Constantine and Methodius, “foolish Rus’”, and the vagaries of literary Ukrainian*, [in:] *Old Church Slavonic Heritage in Slavonic and Other Languages*, Praha 2021.

Danylenko A., *On the Name(s) of the Prostaja Mova in the Polish–Lithuanian Commonwealth*, “*Studia Slavica Hungarica*” 2006, 51/1–2.

Danylenko A., *Pro movu Kulisha i Kulish pro movu*, «Zbirnyk Kharkivs'koho istoryko-filolohichnoho tovarystva» 2019, t.16.

Danylenko A., *On the names of Ruthenia in early modern Poland-Lithuania*, [in:] *Essays in the History of Languages and Linguistics. Dedicated to Marek Stachowski on the occasion of his 60th birthday*, Kraków 2017

Garzaniti M. *Gli slavi. Storia, culture e lingue dale origini ai nostril giorni*. Roma, 2019.

Hamm J., *Staroslavenska Gramatika*, Zagreb 1958.

Kamchatnov A.M., *Istoriya russkogo literaturnogo yazyka. XI — pervaya polovina XIX veka*, Moskva 2015.

Karunyk K., *Yuriy Shevel'ov yak doslidnyk ukrayins'koyi movy: dys...kand. filol. n.*, Kharkiv 2019.

Kasatkin L.L., *Tserkovnoslavyanskiy yazyk*, [v:] *Russkiy yazyk. Entsiklopediya*, Moskva 1997.

Kaypert G., *Tserkovnoslavyanskiy yazyk: krug ponyatiy*, «Slověne» 2017, № 1.

Krivko R., *Ocherki yazyka drevnikh tserkovnoslavyanskikh rukopisey*, Moskva 2015.

Kryms'kyi A., *Ukrayins'ka mova, zvidkilya vona vzyalasya i yak rozvyvalasya*, [u]: O.Shakhmatov, A.Kryms'kyi, *Narysy z istoriyi ukrayins'koyi movy ta khrestomatiya z pam'yatnykiv pys'mens'koyi staro-ukrayinshchyny XI- XVIII v.v.*, Kyiv 1922.

Kulish P., *Dvi movi, knyzhnya i narodnya*, «Ukrayina» 1914, kn. 3 .

Le Feuvre C., *Le vieux slave*, Leuven, Paris 2009.

Leskien A., *Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Grammatik–Texte–Glossar*. 7th ed. Heidelberg 1955.

Maksimovich M.A., *Novyye pis'ma k M.P. Pogodinu. O starobytnosti malorossiyskogo narechiya*, Moskva 1863.

Maksimovich M.O., *K istorii malorusskogo yazyka (Filologicheskiye pis'ma k Pogodinu)*, [u]: “Kiyev yavilsya gradom” velikim”...: *Vybrani ukrayinoznavchi tvory*, Kyiv 1994.

Nimchuk V., *Khrestomatiya z istoriyi ukrayins'koyi movy X - XIII st.*, Kyiv- Zhytomyr 2015.

Nimchuk V.V., *Tserkovnoslov'yans'ka mova*, [u]: *Ukrayins'ka mova: Entsyklopediya*, Kyiv 2004.

Ohiyenko I., *Istoriya tserkovno-slov'yans'koyi movy*, Tom V, Varshava, 1929.

Rusanivs'kyi V.M., *Istoriya ukrayins'koyi literaturnoyi movy*, Kyiv 2001.

Schenker A., *The Dawn of Slavic. An Introduction to Slavic Philology*, New haven and London, 1995.

Sherekh Yu., *Neviddil'na spadshchyna (kil'ka sliv pro ukrayins'ki tserkovnoslov'yanyzmy)*, «Yedynymy ustamy»: Byuleten' Instytutu Bohoslovs'koyi terminolohiyi ta Perekladiv, 1998, № 2.

Shevelov Georg Y., *Neskol'ko zamechaniy o gramote 1130 goda i neskol'ko suzhdeniy o yazykovoy situatsii Kiyevskoy Pusi*, «Russian linguistics» 1987, № 11.

Shevelov George Y., *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg 1979.

Skab M.V., *Tserkovnoslov'yans'ka mova ukrayins'koyi redaktsiyi*, Chernivtsi 2020.

Stamenova A., *Istoriya leksicheskikh drevnebolgarizmov v ukrainskom literaturnom yazyke*, Sofiya 2017.

Suprun A.E., Moldovan A.M., *Staroslavianskiy i tserkovnoslavyanskiy yazyk*, [v:] *Yazyki mira: Slavyanskiye yazyki*, Moskva 2005.

Taranenko O., *Mova Kyivs'koyi Rusi: vuzol istoryko-linhvistychnykh i polityko-ideolohichnykh problem*, [u:] *Istoriya ukrayins'koyi movy: Khrestomatiya*, Kyiv 1996.

Vaillant A., *Manuel du vieux slave*, vol. 1: *Grammaire*. vol. 2: *Textes et glossaire*, Paris 1948.

Vondrák W., *Altkirchenslavische Grammatik*, 2nd. ed., Berlin 1912.

Zhivov V.M., *Istoriya yazyka russkoy pis'mennosti: V 2 tomakh*, Tom I, Moskva 2017.